

A „MEREDEK ÚT” VÉGSŐ SZAKASZA

— Harmadik, befejező közlemény —

A Bakonyon át...

Ami ezután következik, annak már nincs köze az irodalomhoz, a költő alkotó tevékenységéhez.

Radnóti Miklós utolsó napjairól, utolsó óráiról írok, a 4. *Razglednica* sejtésének beteljesedéséről: — „Így végzed hát te is.” —

Szentkirályszabadjáról elindulva, Veszprém mellett haladnak el: ismeretlen cél felé. Kísérőik a hajdani bori keret tagjai, — a mindig emberséges Száll Antal már nincs velük — mindnyájan alkalmazkodtak a Szálasi-rezsim végsőkéig elvadult kegyetlenkedéseihez. A munkaszolgálatosok kérdéssel sem fordulhatnak hozzájuk. A helységeket jelző, útmenti táblák az egyedüli eligazítók. Veszprémet elhagyva, az országúton, a Bakony felé tartanak. Szép tájakon haladnak át. A szép tájakat gyönyörű vidék fogja felváltani, amikor a Bakonyon át, a Cuha völgyében menetelnek. November 6-ának reggelével kezdődő, első napi menetelés viszonylag rövid volt. Nem tettek meg többet, mint húsz—huszonegy kilométert. Gyulafirátót és Eplény között, az országútról egy földútra kanyarodtak. Itt töltötték az első éjszakát, egy majorságban: „... valami karám volt ott, ...” (Kálmán László). — A Szentkirályszabadjától Abdáig terjedő útvonalat Kálmán Lászlóval végigjárva, a *karámot* hiába kerestük, azóta nyilván lebontották. — Másnap, 7-én reggel indultak Zirc irányába. Zircnél egy mellékúton mennek tovább, az északkeletre fekvő Nagyesztergár helységig. — Nagyesztergár és környéke, Horthy sógorának, Purglynak volt a birtoka. — Itt, a 7-e és 8-a közti éjszakát egy istállóban töltötték. — Az istálló sem áll már, a közelmúltban bontották le és helyére most emelnek új épületet. — A nagyesztergári

éjszakát követően, 8-án reggel ismét elindul a menet. Újra mellékutakon vonulnak, útbajtva Dudart. Bakonypéterdnél feltűnik a távolból „Pannon-hegye”, rajta megingathatatlan nyugalommal, tartózkodással a pannonthalmi apátság. A rongyosan, vánszorogva menetelő csapat Ravaszd közelében járhatott — késő délután volt —, amikor Radnóti Miklós megállt, s — „gyerekek nem bírom!” — mondotta Kardos Józsefnek és Kálmán Lászlónak. — Ekkor már nagyon le voltunk romolva valamennyien, — mondja Kálmán László. — Ő is le volt romolva, fájt a lába, sántikált, nem bírta a lábát, leült a jobboldali árokpartra. Ez volt az utolsó alkalom, amikor Radnótit láttam: *gyerekek nem bírom tovább!* És leült az árokpartra. — De utoljára még erőt vett magán, felállt, s Kardostól—Kálmántól elmaradva vánszorgott tovább.

Közvetlenül „Pannon-hegye” alá érkeztek, Győrszentmártonba. (Győrszentmárton község is Pannonthalmához tartozik ma.) A Szentkirályszabadjáról indult menetoszlopnak itt volt a harmadik éjszakai szállása. Radnóti Miklósnak az *utolsó*. A győrszentmártoni téglagyárban.

Reggel, ébresztő után, amikor a munkaszolgálatosok felsorakoztak, a téglagyár közelében két parasztkocsi várakozott. A négy kilométerre északra fekvő Écs helységből való kocsik. A kísérőkeret odarendeltette őket — nyilván, ahogy ez lenni szokott a falusi bíró vagy a kisbíró által — rövid „fuvarra”.

— Akik nem bírják a gyaloglást, — közölte a keret egyik tagja, Bárdos Józseffel, a heidenai orvos-munkaszolgálatossal — azokat szekéren visszük tovább. — Bárdosnak orvosi felelősséggel kellett kiválasztania huszonkét végsőkéig elcsigázott embert. A költő — K. I. emlékezése szerint — elsőnek került az egyik kocsira. Ott ült a szekér baloldalán, középen kifelé lóbálva feltört, véresre sebzett lábait, a fa kocsiácsozat között. — Ez az utolsó személyes adat róla.

A menetoszlop huszonkét ember híjján elindult Győr irányába, Écsen és Nyúlon át. Győrnél a bécsi országútra kanyarodtak, s további gyalogmenetben — kétszeri éjszakaizással — vonultak az osztrák határig, Nickelsdorfig. Innen

vonaton vitték őket Németország belsejébe. A magyar határ közelében olyan hír terjedt el körükben, hogy szekérre tett huszonkét társukat kórházba szállították.

A parasztszekerek jó ideig várakozhattak még a győrszentmártoni téglagyár előtt, vagy pedig a gyalogmenet végéhez csatlakozva indultak ők is, s azután fokozatosan lemaradtak tőlük. Abdai parasztok egyöntetű véleménye szerint ugyanis előbb vonult el a gyalogos csapat, s később fordult be a két szekér Abda határában, a Rábca menti védőgátra, *a veszthelyre*.

Az abdai gátnál

Radnóti Miklós halálának időpontját, körülményeit kutatva, abdai, vagy a gyilkosság idején Abdán élt visszaemlékezők nyomán igyekeztem megközelíteni a kérdést.

A költő meggyilkolásának körülménye téma az abdaiak körében. Beszélnek róla, szinte versengnek a tájékozottság dolgában. De vita tárgya is közöttük, nemcsak a részletek tekintetében, hanem ilyen formában is: „senki sem láthatta” más — ahogy szép távoltagezéssel fogalmazni szokták — a „tett”-et, csak egyedül ő, az éppen visszaemlékező. És természetesen akad olyan „szemtanú” is, akiről kiderül, hogy semmiképpen sem lehetett az, csupán a hiteles jelen voltak elbeszélését mondja és alakítja tovább. A halál rejtelve különben is legendateremtő. Képzlet teremtette jelenetek is kezdenek kibontakozni az abdaiak körében Radnóti haláláról. A magyar nép tudatában — ha eddig nem tudtam volna, itteni gyűjtőmunkám során is megbizonyosodhattam róla — Petőfi a *költő*, s halála jelképe a költőhalálnak. Petőfi halálával kapcsolatos legendának egy részét kezdik Radnóti Miklósera ráruházni.

Az elmondottak eléggé érzékeltetik, hogy Radnóti utolsó óráinak, perceinek és a gyilkosságnak megjelenítése nehezebb feladat a megelőző hónapok körülményeinek megrajzolásánál is. Mégis, a visszaemlékezések szembesítése e kérdéseknél is

felszínre hozta a rideg tényeket, a valóságot. Hiszen az egyik emlékezés — most is, miként a korábbi vizsgálatoknál — maga is rostálta a másikat; világosságot vetett arra, mi a valóságanyag és mi a hozzáadott színező elem; és — hadd írjam le azt is — az emlékiratirodalom, az egykori emlékezések több évtizedes kutatása, elemzése során kialakult bennem az érzék, hogy az élő emlékezők esetében is nemcsak az elbeszélők szavaiban, hanem már hangmegütéseik hitelében is többé-kevésbé eligazodjam.

A visszaemlékezések és azok szembesítése lehetővé tette, hogy felidézzem Radnóti Miklós utolsó óráit, halálának körülményeit. A visszaemlékezések nyomán kibontakozó képet — ha nem is bőségesen, de — kiegészíti néhány hivatalos irat. Ezeket az iratokat az Abda határában, a Rábca menti védőgát melletti tömegsír 1946 nyarán történt feltárása, illetőleg a költő agnoszkálása után fogalmazták, s különböző intézmények irattárában s levéltárakban őriznek. Többségük nem tartalmaz egyebet, mint rideg adatokat, de akad köztük olyan is, amely falusi mendemonda alapján íródott, s állítása kiigazításra szorul.

A két parasztszekér útját egyelőre csak az útvonal tekintetében tudjuk nyomon követni. Ugyanazon az úton haladtak, mint előttük, a még járóképes menetoszlop: Écsen és Nyúlon át Győr felé, s onnan nyugati irányba, a bécsi országúton. A nyugat felé menetelők soraiból, az életben maradottak közül többen szólnak arról, hogy a déli órákban haladtak át Győrről. A város utcáin — mint a déli órákban itt mindig — nyüzsgtek az emberek. Győrreiktől tudom, — mindennapos volt ebben az időben a városon átvonuló munkaszolgálatosok és deportáltak menete. Kisebb részük dél felől jött, miként a boriak; nagyobb részük keleti irányból, már a várost megelőzően a bécsi országúton haladva. A két parasztszekér a huszonkét munkaszolgálatossal, s a néhány emberből álló magyar

kísérő kerettel $\frac{1}{2}$ után, 2 óra előtt haladhatott át Győrön. Hogy milyen állapotban volt a halálraítélt huszonkettő? Erről a gyilkosság szemtanúi infernális képet fognak rajzolni.

Győrtől mindössze kilenc kilométer Abda. Azonban, ahol a gyilkosság történt — távol a község lakott területétől — alig közelíti meg a nyolc kilométert. A munkaszolgálatosok kivégzésének színtere közelében — Győr felől menet —, a bécsi országút bal oldalán, százötven—kétszáz lépésnyire a Rábca-híd után, mindössze egy magányos ház állott, és magányosan áll ma is. Annakidején vendéglő volt. A vendéglőt a nagymamáról, a lányáról a tulajdonosról és az unokáról, az abdaiak *Három szoknyának* szokták nevezni. Az unoka, Horváth Lajosné, Blázsovics Ida, akkor az abdai községházán dolgozott, ma a Mezőker Vállalatnál. (Visszaemlékezésének néhány eleme fontos támpontja kutatásaimnak.) Mondandóimnak a szembesített visszaemlékezések és más adatok alapján történiő megrajzolása előtt még a következőket: A *Három szoknyának* nevezett vendéglőtől másfél-két kilométerre Győr felé, ugyanazon az oldalán az országútnak — és körülbelül azon a helyen, ahol ma a *Paprika csárda* nevű, autósok számára épült elegáns étterem áll —, SS légelhárító üteg volt elhelyezve. A légelhárítóüteg tábori konyhája — a *gulyáságyú* — viszont a *Három szoknya* udvarán állott. Itt teljesített szolgálatot szakácsi minőségben két bécsújhelyi SS közlegény. A vendéglővel csaknem szemközt, a bécsi országút másik oldalán látható az abdai Rákóczi-emlékmű — egy helyi Rákóczi mondának köszönve létét —, s az emlékmű mellett veszi kezdetét a Rábca-gát, felületén széles úttal, melyen két kocsis elhaladhat egymás mellett. Az országúttól, a gáton befelé haladva, jobbra lent a Rábca széles ártere, majd a folyó; balra erdős, bokros, bozótos, csalános terület. Ezen az oldalon, az országúttól fél kilométerre ásták meg Radnóti Miklós és huszonegy társának gyilkosai a még valamelyest erejüknel levő munkaszolgálatosokkal a tömegsírt, amelybe azután — tarkóra célozva — egyenként belelőtték őket. Most emlékmű áll itt, ahová május 10-én

minden esztendőben békemenetben vonul ki Győr ifjúsága. Az emlékművön Radnóti sorai olvashatók:

Oly korban életem én e földön,
mikor az ember úgy elaljasult,
hogy önként, kéjjel ölt, nemcsak parancsra,
s míg balhitekben hitt s tajtékozott téveteg,
befonták életét vad kényszerképzetek.

Az emlékmű körül a területet parkosították. Annakidején bokrok és bozótok voltak mindenütt, csupán az a kis terület volt mentes a növényzettől — a felállított emlékmű mögött —, ahová a tömegsírt megásatták. A gyilkosság helyrajzához tartozik, illetőleg az elmondandókhoz tudnunk kell, hogy egyetlen épület volt akkor ezen a tájon, a gyilkosság színhelyén is túl, beljebb a töltésnél, Hujber Kálmán gátőrnek a háza. Hujber otthon tartózkodott azon a délutánon, s ily módon egyik koronatanúja lett a gyilkosságnak. A gátórháztól körülbelül másfél kilométerre állott a szomszédos községnek, Pinnyédnek az első háza. De ez már messze kívül esett a történetek látószögén.

★

Mindaz, amit a következőkben előadok, elsősorban Devecseri Jenő, az egykori *Három szoknya* vendéglő mindenese; Horváth Lajosné, Iduska; Hujber Kálmán gátőr és Kugler Sándorné, Ilonka néni szembesített emlékezéseire épülnek. Hasonlóan felhasználtam Somogyi Rudolf abdai kőműves visszaemlékezéseit, aki 1944 novemberében, tizenöt éves gyerekként, a gát közelében parittyázott néhány hasonló korú pajtásával. Somogyi Rudolf, a község mindentudója — az abdai Népfront titkára — volt az első helybéli informátorom. Mivel visszaemlékezései során, azokon kívül, amit a maga szemével látott s megjegyzett (az ő szavaival: „... úgy emlékszem rá, mint a mai napra, erre a két—három dologra”), összefoglalta mindazt, amit a gyilkosság körülményeiről hallott, ezért az ő szavai további gyűjtőmunkámban a kérdések

felvetését, s ezek nyomában a problémák tisztázását is nagymértékben segítették. És legvégül, a gyilkosság dátumának meghatározásához, illetőleg a datálást végső soron eldöntő módszer kialakításához fontos kiindulópontot nyújtott Gáll Józsefné kolozsvári munkásasszony visszaemlékezése (jelenleg a ráckevei tanács telefonkezelője), akinek egész családja internálva volt ez időben Erdélyben, kályhászmester férje büntetőszázadban szolgált, és ő maga pártfeladattal jött el Kolozsvárról, s Pinnyéd szélső házában, egy szuterén-szobában élt ekkor két kisgyermekével.

Mikor történt?

Az iratokon, amelyek az abdai tömegsír feltárása, illetőleg azt követően Radnóti Miklós holttestének agnoszkálása után készültek, a dátumot illetően csupán a hónap megjelölése olvasható. Így a *Győr Moson Vármegye Tószigetcsiliszközi járás főjegyzőjének*, Dobrovics Sándornak *Végelhatározatában* — melyben elrendeli a „haláleset”-nek az abdai halotti anyakönyvbe való, utólagos bejegyzését — ez olvasható: „Abdán, 1944. november hónapban elhunyt”. (Az irat lelőhelye: *Győr-Sopron megyei 1. sz. Levéltár*. Előkerülte Lengyel Alfréd levéltárigazgató kutatásának credménye.) Hasonló szöveg olvasható a *Végelhatározat* nyomán, az abdai halotti anyakönyv bejegyzésében: „Az elhalálozás ideje: 1944. november hó”. (Vö. Az abdai anyakönyvi kerület *Halotti anyakönyve* 1945. évi január 1-től 1952. évi december 31-ig. 17. oldal. Folyószám 31. — Abda, Tanácsháza.) Pontosabb dátumot más iratokban sem találunk. Az első körülhatároltabb időpont megjelölés a mártírhalált halt Pálffy György altábornagy nevéhez, illetőleg beosztottjai munkájához fűződik. Pálffy György — mint a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának vezetője — Radnóti agnoszkálása után nyomoztatott a gyilkosság felderítése érdekében. A nyomozás nem járt eredménnyel. Csupán — Ortutay Gyulával közölte Pálffy — a gyilkosság

néhány nappal körülhatárolt időpontját sikerült megállapítaniok: 1944. november 7. és 10. között történt. — Pálffy György közlése alapján került be és él ma is ez az időpont a Radnóti irodalomban. Kutatásaim folyamán kerestem Pálffyék nyomozásának iratanyagát, remélve, hogyha annak idején a jelzett körülhatárolt időpontnál a Katonapolitikai Osztály nem is ért el több eredményt, talán az iratanyag nyújt egyet és mást, ami a magam kutatásaival összhangban újabb megállapításokhoz vezethetne el. Sajnos a keresett anyag a megfelelő levéltárakban nem található, elveszett vagy pedig egyelőre lappang.

Már anyaggyűjtésem kezdetén bizonyosnak látszott, hogy a gyilkosság a 7-e és 10-e közötti egyik napon, délután 3 óra körül történt, valószínűleg 3 óra után. Somogyi Rudolf pontosabb időmegjelölés nélkül így emlékezik: „Ebéd után történt... már megebédeltünk... Akkor elmentünk még parittyázni, és ott voltunk egy-két óra hosszát.” Hujber Kálmán gátőr szerint: „három-négy óra körül” lehetett. Kugler Sándorné így: „Három óra és félnégy közt”. Horváth Lajosné pedig: „... három óra körül történhetett”.

Míg a gyilkosság napszakon belüli idejét viszonylagos egyöntetűséggel idézték a helybeliek, s emlékezésük nyomán könnyen valószínűsíthetjük a 3 óra körüli, 3 óra utáni időpontot, addig a halál napjának — a Pálffy György-féle adatnál pontosabb meghatározására irányuló — több mint két esztendeje folytatott — kutatásaim folyamán, az eltérő visszaemlékezések miatt, különböző kombinációkat kellett kialakítanom. míg eljuthattam a valóságos dátumhoz. Kell-e magyarázni: a gyilkosság órájára és a halál napjára való abdai emlékezések közötti nagymérvű eltérés okait? Érthető ez, hiszen könnyen rögzítették és helyezték el a helybeliek a gyilkosság óráját az emlékezetben, a falusi ebédidő és a novemberi korai naplemente közötti időre, addig a halál napját illetően kevésbé állt rendelkezésükre ilyenféle kapaszkodó. Bár néhány példán látni fogjuk, milyen ösztönös érzéssel keresik ez esetben is a baljóslatú nap megragadása érdekében az eligazító támpontokat.

Kugler Sándorné már a gyilkosság napjára vonatkozó érdeklődésemet megelőzően, ezzel kezdi emlékezését: „Mentem ki 1944. november 7-én — 8-án, nem tudom biztosan mikor, Hujber gátörhöz, és amikor mentem a töltés tetején, láttam, hogy két kocsi áll, még félttem menni, mert attól félttem, nem cigányoké...” Amikor később rákérdeztem, hogy milyen alapon emlékezik ilyen kétnapos pontossággal a gyilkosság napjára? — így válaszolt: „Azért, mert Mindszentek után volt”. Majd a kérdés ismételt feltevésékor: „Pontosan nem emlékszem, de azt tudom, hogy jó egy hétre rá Mindszentek után”. Horváth Lajosné határozottan állította, hogy szombaton volt a gyilkosság. — Állítását azzal igyeckszik alátámasztani, hogy másnap délelőtt kísétált a Rábca-gát menti tömegsírhoz, s ez csak vasárnap lehetett, amikor nyunkaszünet volt, s nem ment hivatalába, a község házára. Hogyha Kugler Sándorné és Horváth Lajosné visszaemlékezésének adatai megegyeznek a valósággal, abban az esetben november 7-ének vagy 8-ának egy szombati napra kell esnie. Az 1944-es naptár azonban mást mutat: november 7-e keddi napra esett, 8-a pedig szerdára. A két emlékezés adatai tehát nem hozhatók közös nevezőre. Azonban ez még nem zárja ki, hogy külön-külön akár az egyik, akár a másik adat ne találkozzék a valósággal. Az emlékezések adatait tovább boncolva: ha — Horváthné emlékezése alapján — a szombati napot valószínűsítjük, a gyilkosság napja november 4-e, vagy 11-e; a hónap első és második szombatja ugyanis ezekre a napokra esik. Az első szombati napnak, 4-ének a valószínűsítése esetén Radnótiéknak már november 1-én — az utolsó *Razglednica* leírását követő napon — el kellett volna indulniok Szentkirályszabadjáról, mivel — szó esett róla — Szentkirályszabadja és Győr között háromszor éjszakáztak. Ez a dátum túlságosan korainak tűnik, annál inkább, mert Kálmán László emlékezése szerint — 8—10 napot töltöttek a Veszprém melletti község határán kívül egy barakktáborban. — A második szombat, november 11-e pedig már későinek tetszik. Ez esetben legalább két hetet töltöttek volna Szentkirályszabadján, és ez az időpont túl esik

Pálffy György munkatársainak dátumkeretén. Horváth Lajosnének a szavai — hogy a gyilkosság után kiment a Rábca menti tömegsírhoz — nyilvánvalóan helytállóak, visszacmlékezésének később történő teljes idézése maga bizonyítani fogja, hogy nem lehet utólagos konstrukció. Azonban ez vagy még a gyilkosság napján történt, vagy pedig másnap reggel, munkahelyére való elindulása előtt. És szögezzük le azt is, hogy Kugler Sándorné emlékezésének adatközlése viszont nagyon is közeláll a valósághoz — ha nem is 7-én vagy 8-án következett be Radnóti Miklós halála, de — tartózkodó fogalmazása helytállónak fog bizonyulni: „...jó egy hetére rá Mindszentek után”.

A pontos dátumhoz a kulcsot a költő azon társainak emlékeiből leszűrhető adatok, és az adatok nyomán kialakítható következtetések segítségével sikerült megtalálni, akik menetképesen tovább vonultak a bécsi országúton, elvitték őket Németországba, s onnan a háború befejezése után visszatértek.

Részletesebben kell szólnom a megmaradt boriak nyugat felé tartó menetoszlopának útjáról, mivel fontos adatok birtokába jutunk ezáltal Radnóti meggyilkolásának dátumához, illetőleg annak következtetéséhez.

Útvonaluk — mint már jeleztük — a győrszentmártoni téglagyártól, ahol a költőt és huszonegy társát két szekérre tették, Győr felé vezetett. Győrben, a pályaudvar mellett elhaladva, nyugat felé kanyarodtak, s a bécsi országúton mentek tovább, Abda mellett, Mosonmagyaróvár irányába. Több életben maradt (K. I., Kardos József, Kálmán László) egyöntetű visszaemlékezése szerint, Győr és Mosonmagyaróvár között, a bécsi országút jobb oldalán, szabad ég alatt töltötték a következő éjszakát. — Hogy hol volt ez az éjszakázás? — Valószínűsíthetően Öttevény után: Ilonkapusztán, Sándorházán vagy Dunamajorban. (Horváth Lajosnétől tudom, hogy a nyugat felé hajszolt munkaszolgálatosok, s más deportáltak többnyire e helyek valamelyikén szálltak meg.) Szentkirályszabadjáról való elindulásuk óta ez a napi útszakasz volt a leghosszabb, több lehetett valamivel harminc kilométernél. Nyilván a keret ekkor már hajtotta őket, mivel terminusra kellett megérkezniük az osztrák határra, ahonnan vonaton vitték őket Németország belsejébe?! — Nedves területen töltötték az éjszakát és egész éjjel, estétől kezdve eső, illetőleg havas eső esett. Kálmán László szavaival: „... szabad ég alatt,

havas esőben . . . Egész éjszaka. Mellettünk volt egy szalmakazal, de oda nem volt szabad menni, csak a sík réten . . .” K. I. visszaemlékezése szerint: „. . . reggel indultunk (ti. a gyórszentmártoni téglagyártól) és Győrön keresztül egészen Mosonmagyaróvár elé értünk. Hogy mennyivel előbb álltunk meg, azt nem tudom, de emlékszem, hogyha Bécs felé néztünk, akkor az országút jobboldalán volt egy lápos terület és ott őrizet alatt kellett lepihennünk éjszakára, amellet az eső is esett és amúgy is fel volt lazulva a föld, ilyen lápos, iszapos hely volt és én vártam Miklóst, hogy mikor jön meg a szekérral . . .”

A következő napi menetelés már rövid volt, mindössze Mosonmagyaróvárig vonultak, ahol két leszerelt gyár területén, a műselyemgyárban és a gépgyárban töltötték az éjszakát. Másnap reggel tovább mentek Hegeyshalomba, majd az osztrák határállomásra, Nickelsdorfba. A magyar kísérőkeret itt átadta őket SS-eknek. „. . . ott szálltunk vonatra. Ott állt egy személyvonat, csodálatosképpen személyvonat, mindenkinek ülőhely . . . irány Oranienburg . . .” K. I.-nek Radnóti Miklós meggyilkolásának datálása szempontjából kiindulópont számba menő szavaival: „Vonaton érkeztünk Oranienburgba, Berlin mellé, november 13-án, erre biztosan emlékszem, mert édesapám születésnapja, ez tehát november 13-ra virradó éjszaka volt.”

Berlin mellé, Oranienburgba, november 13-án történt megérkezés napjából visszakövetkeztetve, K. I. — mint mondotta — „már korábban kiszámítottam magamban”, hogy a gyórszentmártoni téglagyárnál, Radnóti Miklóstól való elválás utáni első éjszaka, Mosonmagyaróvár előtt — és a mi következtetésünk alapján —, Ötveny után, november 9-e és 10-e között volt. Az ő szavaival: „Úgy emlékszem, hogy a 9-ről 10-ére virradó éjszaka aludtunk Mosonmagyaróvár előtt . . .” *Eszerint, az abdai gyilkosság november 9-én történt volna.* K. I. későbbi szavaival is megerősíti az iménti adatot: „9-ét tartom valószínűnek . . .”

Az Oranienburgba való megérkezés dátumából történő visszakövetkeztetése során K. I. számára egyetlen bizonytalansági tényező jelentkezett. Két és fél évtizeddel a történetek után, úgy emlékszik, mintha Nickelsdorf és a Berlin melletti Oranienburg között egyetlen éjszakán át voltak vonaton. Ha ez így van, abban az esetben nem 9-én, hanem 10-én kellett történnie a gyilkosságnak. A dátum

kapcsán, az elmondottak miatti bizonytalansága folytán K. I. így fogalmaz: „9-ét tartom valószínűnek, egy napi toleranciával, hogy esetleg hosszabb ideig utaztunk vonaton Nickelsdorftól Oranienburgig, itt tévedhetek... 9-én vagy 10-én... Inkább talán 9-én. Ezt én már korábban kiszámoltam magamban sok évvel ezelőtt, és akkor 9-e rögződött az emlékezetemben.” Végző következtetésünk-nél ki fog derülni, hogy a „már korábban” kialakított dátum a hiteles. Azonban hogyha a legfőbb érvekkel rendelkező emlékező gondolkozásában bizonytalansági tényező lép fel, a bizonyításhoz, illetőleg a cáfoláshoz további támpontok szükségesek.

Az Oranienburgba történt megérkezés november 13-i dátuma bizonyosnak tűnik. Így emlékezik nemcsak az édesapja születésnap-jához rögzítő K. I., hanem Kálmán László is. A nyitott kérdés csupán az — s ha ezt teljes bizonyossággal megválaszoljuk, a probléma eldőlt —, egy vagy két éjszakát töltött-e a Nickelsdorf—Oranienburg közötti vonatúton a Borból elindult 3000 munkaszolgálatos megmaradt 1000 és néhány száz tagja? Több, életbenmaradt (Kálmán László, Kardos József) visszaemlékezésük magnóra vétele után, tanulmányom végző megfogalmazásakor feltett kérdésekre válaszolván: két éjszakáról beszél. Ennek ellenére, hogy a lezáráshoz közelítsük a kérdést, lehetőség van még más ellenőrző eszközök igénybevételére is. Ilyen ellenőrző eszközök egyike lehet az egykorú *hivatalos menetrend*, annak idevágó adatai, és az adatok közös nevezőre hozatala az 1944 novemberi, háborús közlekedési körülményekkel. A kérdéses Nickelsdorf—Oranienburg útvonal főszakaszára a Bécs—Berlin útvonalra idézünk néhány adatot, egy rendelkezésünkre álló német menetrendből, amelyet a háborút megelőző utolsó esztendőben adtak ki: *1938—1939 téli menetrendje*. E dokumentum szerint, a jelzett esztendőben két vonalon volt megközelíthető Bécsből a német főváros. Az egyik vonat: Bécs—Passau—Regensburg—Lipcse—Berlin útvonalon haladt. A 928 kilométeres pályát *13 és fél óra alatt futotta be*, körülbelül 70 kilométeres óránkénti sebességgel. — A másik: Bécs—Prága—Badschandau—Drezda—Berlin vonalon közlekedett. Kilométerrel mérve ez volt a rövidebb útvonal, mindössze 771 kilométer. És mégis a menetidő alig volt rövidebb a hosszabb pályán haladó vonaténál: *13 óra 25 perc*, mivel az óránkénti átlagsebessége nem érte el a 60 kilométert sem.* A jelzett menetidők természetesen gyorsvonatokra vonatkoznak; ilyen távolságú úton, mint a Bécs—Berlin-i sem ma, sem pedig 1938—1939 telén személyvonatok nem közlekedtek. Viszont utaljunk arra is, hogy K. I.,

*Az idézett adatokat HÓDI ISTVÁNNAK, a Magyar Közlekedési Múzeum munkatársának köszönöm.

amikor a megmaradt boriak útjával kapcsolatban *személyvonatot* említ („Ott állt egy személyvonat, csodálatosképpen személyvonat, mindenkinek ülőhely . . .”), nem a belföldi közlekedésben ismeretes vonattípusra, a „személyvonat”-ra célzott, hanem arra, hogy nem marhavagon, hogy emberek, személyek szállítására összeállított szerelvény. A második világháborút megelőző utolsó békeév német menetrendjének adataihoz viszonyítva, vonjunk le végre a következtetést a boriak útjának „menetidejére” vonatkozóan.

A munkaszolgálatosokat szállító szerelvényeknek Nickelsdorfból való indulási órájára, a feltételezhető november 11-én vagy 12-én nincsen adatunk. Annyi bizonyos, hogy reggel még Mosonmagyaróvárt voltak. Viszont azt tudjuk, hogy a gyalogmenet indulása minden esetben korán reggel volt. Feltételezve, hogy reggel 7 órakor indultak el Mosonmagyaróvárról, a tizenhét-tizennyolc kilométeres utat a kifáradt, elcsigázott emberek aligha hagyhatták maguk mögött előbb a déli óránál. Ha a déli órákban megérkeztek Nickelsdoriba, s mondjuk délután 2-kor, 3-kor elindult velük a szerelvény és ugyanazon útvonalak valamelyikén, gyorsvonat sebességgel haladtak, mint az 1938–1939-es német menetrend szerinti járatok, abban az esetben a következő napra virradó éjszaka megérkezhetnek volna a Berlin melletti Oranienburgba. De aligha tétélezhetjük fel ezt. Hiszen útvonaluk irányáról sincsen tudomásunk. Azonban nehezen hihető, hogy végig a „békebeli” útvonalak egyikén vagy másikán haladtak volna. Tudjuk, hogy 1944 novemberében a németországi pályatestek tekintélyes része meg volt rongálva. Németország területét, vasútvonalait bombázták. Ennek következtében a szerelvényeknek a legkülönbözőbb – gyakran több száz kilométeres – kitérőkkel, várakozásokkal lehetett haladniuk. Tudomásunk van olyan, *frontkatondkat* szállító vonatról, amely – körülbelül ugyanebben az időben – Szombathelyről indult Berlin felé és Krakkó körzetéig el kellett kanyarodnia, s innen mehetett csak a német főváros irányába. Aligha tétélezhető fel, hogy a boriak vonatja végig a *békebeli* közlekedési útvonal valamelyikén haladhatott, s az semmiképpen nem, hogy szerelvényük óránkénti sebessége még csak meg is közelítette az 1938–39-es útvonalon közlekedő gyorsvonatnak a körülbelül 70 és 60 kilométeres átlagát. Bizonyosra vehető, hogy a háború kitörését megelőző esztendő két legrövidebb – 771, illetőleg 928 kilométeres – útvonalánál sokkal hosszabb, legalább 1000 kilométeres – ha ennél is nem hosszabb – pályát kellett végigutazniuk, s az óránkénti sebesség a sok várakozással, nem igen haladhatta meg a gyenge sín párokon közlekedő mai személyvonatok 30 kilométeres átlagát. Az akkori valóságot megközelítő következtetés – úgy vélem – egyedül ez lehet! Ebben az esetben, csupán a Bécs–Berlin út 33 órárt vett igénybe. És ha ehhez a 33 órához hozzászámítjuk a Nickels-

dorf—Bécs—Berlin—Oranienburg útszakaszt: az osztrák—magyar határtól kora délután indított szerelvény munkaszolgálatos utasai vonaton töltöttek egy teljes éjszakát, a következő napot, valamint a második éjszaka egy részét: s így érkeztek Oranienburgba, — K. I. már idézett szavaival — „november 13-ára virradó éjszaka”.

Az előadottak alapján összefoglalható: a megmaradt boriak menetelésre képes — ezer és már nem is egészen kétszáz embert számláló — csoportja november 9-én reggel vált el Radnóti Miklóstól és huszonegy, ugyancsak a két parasztszékérre feltett társától. A 9-e és 10-e közti éjszakát szabad ég alatt töltötték esőben és havasesőben Öttevényen túl. A 10-éről 11-ére következő éjjel Mosonmagyaróvárt voltak, s végül: november 11-én — valószínűleg kora délután — ültek vonatra Nickelsdorffban és „13-ára virradó éjszaka” szálltak ki Oranienburgban.

Visszaemlékezések, különböző érvek, következtetések és dokumentum-adatok alapján végzett összefoglalásunk után — úgy gondolom — bizonyítottnak tekinthető a következtetés, hogy Radnóti Miklóst november 9-én gyilkolták meg az abdai Rábca-gátnál. A bizonyítás teljessége érdekében, a *hivatalos menetrend* és 1944 november körülményeivel viszonyított következtetésünkön kívül — a gyilkosság napjának meghatározására — rendelkezésünkre áll még egy korántsem szokványos ellenőrző eszköz: mégpedig az *Országos Meteorológiai Intézet* sok évtizedre visszatekintő — az ország minden időjárásjelző állomásáról beérkezett jelentéseinek — *archívuma*.

Korábban, amikor az abdai élő forrásaimról, a gyilkosságra visszaemlékezőkről szóltam, egyik mondatomat így fogalmaztam: „a gyilkosság dátumának meghatározásához, illetőleg a datálást végső soron eldöntő módszer kialakításához fontos kiindulópontot nyújtott Gáll Józsefné . . .” Gáll Józsefné nem nyújtott többet, mint azt, hogy kitűnő megjelenítési készségével beszélt a gyilkosság napjának időjárásáról is. Ezzel arra indított — tudván a Meteorológiai Intézet archívumáról —, hogy más visszaemlékezőimnek sohasem mulasz-

tottam el feltenni ilyenféle kérdést: — Milyen volt az idő azon a délutánon? —

Somogyi Rudolf szerint: „...nem esett az eső, szép, tiszta, kellemes idő volt”. Visszaemlékezése végén ismét: „Eléggé jó idő volt...” — Hujber Kálmán már megelőzte a kérdést: „Őszies idő volt”. Majd konkrét kérdéseimre részletezően: „Őszies idő volt.” — „Borús idő volt.” — „Eső nem esett, borús idő volt, úgy lehetett látni, mintha havas eső akart volna lenni, komoly őszi idő.” Később, amikor újra visszatértem az időjárás kérdéseihez, megerősíti a korábbiakat: „Olyan idő, mintha havas eső akart volna lenni, zordforma őszi idő volt, de esni nem esett akkor semmi sem. Tudom, mert ott voltam.” — Kugler Sándorné kérdésekre válaszolva hasonlóan nyilatkozik. *Kérdés:* — ...milyen volt az idő? *Hideg, meleg volt?* — *Válasz:* — Én pulóverben mentem, akkor nem volt hideg. — *Kérdés:* — ...sütött a nap, vagy borult volt? — *Válasz:* Olyan bujkáló. — *Kérdés:* Tehát nem esett? — *Válasz:* Nem! Száraz volt a töltés, amikor mentem. — Horváth Lajosné tömören fogalmazva, ugyanezt mondja: — Ködös, felhős idő volt azon a délutánon, de eső nem esett. —

Feltűnhetett, hogy a visszaemlékezők csaknem mindegyike, egy kérdéssel kapcsolatban cáfoló hangnemben nyilatkozik: — sem eső, sem havaseső nem esett — mondják különböző megfogalmazásban. A cáfoló fogalmazás nyitja, hogy Gáll Józsefné — aki annak idején a gyilkosság színterétől másfél kilométerre, Pinnyéd szélső házában lakott — esőről, havas esőről, sőt jégesőről (!) is beszélt. Így az abdaiaknak feltett kérdésem nemcsak általában az időjárásra vonatkozott, hanem ilyenféleképpen is hangzott: — esett-e az eső? volt-e havaseső? — A Pinnyéden élt asszony emlékezését az abdaiak kivétel nélkül megcáfolták. Gállné emlékezésének tévedése talán arra vezethető vissza, hogy az esti órákban, valamint éjszaka nemcsak Öttevényen túl — ahol a nyugat felé menetelők éjszakáztak —, hanem Pinnyéden is esett és havaseső is volt, s Gállné emlékezése csaknem negyedszázad elteltével a gyilkosság délutánjához, annak atmoszférájához is odakapcsolta az

esti s éjszakai időjárásai viszonyokat. Különben ezt a feltételezést — tudniillik, hogy nemcsak Öttevényen túl esett az eső, illetőleg volt havaseső — támogatja a Meteorológiai Intézet archivumának anyaga is; alátámasztva egyúttal az abdaiak emlékezését, s a nyugat felé menetelőknek a gyilkosság délutánját követő éjszakának időjárására vonatkozó szavait.

A visszaemlékezések összegyűjtése, s a tőlük szerzett adatok birtokában fordultam az Országos Meteorológiai Intézethez. Kérdésem a következő volt: — 1944. november 7. és 11-e között, az egyik nap délutánján Abdán *ködös, borult, felhős idő volt; mintha havas eső készült volna esni, de sem eső, sem havas eső nem esett. Ugyanazon a napon este és az elkövetkező egész éjszaka, Abdtól nyugatra, Öttevényen túl esett az eső és havas eső is esett.* — Melyik lehetett ez a nap? — Kérdésemre, a Meteorológiai Intézet archivális anyagából a környéken működött meteorológiai megfigyelő állomások anyagát áttanulmányozva, a következő megállapításokra jutottak:

„A kérdéses időszakban a Győrtől Sopronig terjedő térségben a 7-ről 8-ra, 8-ról 9-re, 9-ről 10-re és a 11-ről 12-re virradó éjjelen esett eső . . .” Ez a megállapítás cleve kizárja azt, amit már a korábbiak alapján is kizártnak tartottunk, hogy a tovább menetelő munkaszolgálatosok *egyetlen éjszakát* töltöttek volna a Nickelsdorf—Oranienburg közti útszakaszon, mert abban az esetben a 10-ről 11-re virradó éjszakát kellett volna Öttevényen túl, a szabad ég alatt, esőben tölteniök. Mint láttuk éppen ezen az éjszakán nem esett az eső. A Meteorológiai Intézet további adatai szerint: „. . . havasesőt azonban egyedül csak Brennbergbányán jegyeztek fel, a 8-ról 9-re és a 9-ről 10-re virradó éjszakán. Ez a hely azonban már közel 500 méteres magasságban és a kérdéses ponttól távol esik. Ennek ellenére nincsen kizárva, hogy valamelyik éjjelen havas eső eshetett, amely azonban az észlelők figyelmét elkerülte. Ennek legvalószínűbb dátumai — a hőmérséklet és az időjárás általános alakulását is figyelembe véve — e 8-ról 9-re vagy 9-ről 10-re hajló éjjel lehetett.” Végül, az abdai visszaemlékezők szavait is figyelembe véve, s azt szembeesítve a megfigyelő állomások adataival, ők is november 9-ét rögzítik, azt a bizonyos délutánt, s aznap estére, illetőleg 9-ről 10-re virradó éjjelre teszik azokat az órákat, amikor nemcsak eső, hanem havas eső is eshetett:

„9-én délutánig az évszakhhoz képest enyhe idő volt, reggel még teljesen borult, ám dél körül a felhőzet kissé felszakadozott (Győr és Mosonmagyaróvár észlelései szerint) és kevés napsütés is volt (egybevág a szemtanúk emlékeivel). Körülbelül 16 óráig élénk délnyugati szél fúj, s a hőmérséklet 9 fokig emelkedett. 16 óra után ismét tel-

jesen beborult, a szél átcsapott északnyugatiba, s a hőmérséklet éjszaka 3 fokig süllyedt. Az utólag megszerkesztett időjárás térképek tanúsága szerint 9-én a délutáni órákban erőteljes úgynevezett *hidegfront* vonult át Nyugat-Magyarország fölött, amelyet északnyugat felől beáramló hideg levegő követett. Ilyen időjárás helyzetben még kevésbé fagypontra fölért a hőmérséklet esetén is könnyen bekövetkezhetik havas eső a felsőbb légrétegek erősebb lehülése miatt. Jellegzetes felhőzet kíséri e hidegfrontok átvonulását (gomolyos, sötét felhők), melynek megpillantása a természet jelenségeit hosszú időn át megfigyelt szemtanúkban jogosan kelthette azt a vélekedést, hogy „mintha havas eső akart volna lenni”. A hidegfronti jellegzetes sötét gomolyos felhőzet egyébként valóban megjelent 9-én az égen, amint azt akkori győri észlelőknek hitelt érdemlő feljegyzése is igazolja.” Majd: „... a környéken levő összes megfigyelőhely éjjelbe nyúló, bár nem nagy mennyiségű esőt jegyzett fel. Egész éjszaka erős északnyugati szél fúj, amely még másnap 10-én is egész napon át tartott.”*

Az Országos Meteorológiai Intézetnek november 9-ére, valamint az azt követő éjszakára vonatkozó időjárás közlései nem szorulnak kommentárra. Az „időjárás térkép” maga kommentálja, bizonyítja az emlékezésekből kiemelt adatok, s más dokumentumok alapján levont, és több oldalról ellenőrzött következtetésünket:

A gyilkosság 1944. november 9-én történt, „... jó egy hétre rá Mindszentek után”. Csütörtöki napon délután, 3 óra körül, valószínűleg 3 óra után.

„... *micsoda borzasztó tett volt...*”

Hogyan történt — Kugler Sándorné dísztelenül szép szavai-
val élve — a „borzasztó tett”?

A huszonkét munkaszolgálatost szállító parasztkocsik 2 óra felé kanyarodtak be a bécsi országról, az út baloldalán

* Az Országos Meteorológiai Intézet kérdésemre adott választát, az 1944 novemberi archivális anyag feldolgozásával és értékelésével PÉCZELY GYÖRGY főosztályvezető készítette el. Munkájáért köszönet illeti.

levő *Három szoknya* vendéglővel szemben kezdődő Rábca-gátra. A kísérők, a magyar katonákból álló keret „Hujbergátor zsilipjé”-nek közvetlen közelében állította meg a két kocsit. A kocsikba egy-egy ló volt befogva, az egyik „szürke”, a másik „piros” ló volt. Kugler Sándorné jól emlékszik rá, hogy „écsi kocsik voltak. Akik hozták őket, idősebb bácsik voltak”. Utóbb kiegészíti szavait: „... olyan 50–60 év körüliek biztosan voltak”. Majd: „... a nevüket nem merném mondani, mert arra nem emlékszem, de a falu nevére emlékszem, mert azt a kocsitáblán megnéztem”.

A két parasztszekér útját Gyórszentmártontól az abdai gátig — már szó volt róla — csak az útvonal tekintetében tudjuk egyelőre nyomon követni. Azonban a három koronatanúnak — Hujber Kálmánnak, Kugler Sándornénak és Somogyi Rudolfnak — az emlékezése a huszonzét halálraítéltnek a fizikai állapotáról azt sejteti, hogy közülük nem is keveset, végső óráikban is embertelenül meggyötörtek, megkínóztak, puskatussal vertek a „katonák”.

De haladjunk sorjában.

A front még messze volt innen, a Tiszántúl már felszabadult, és az Alföld déli részén harcoltak a szovjet csapatok. A háborús légkör azonban ugyanúgy áthatotta a szomszédos várost, Gyórt, mint a kis falut Abdát. Persze az élet a maga keretei között így is ment tovább. Hujber Kálmán azáltal lett szemtanúja a történeteknek, mivel ott volt a szolgálati helye. — Somogyi Rudolf — az akkor tizenöt esztendő kőművesinas — pedig itt parittyázott néhány társával. (Saját szavaival): „akkor már nem dolgoztunk... csavargott mindenki végcredményben, akinek nem volt munkája”. — És Kuglerné? — 2 és 3 óra között Hujberékhez tartott a gáton. „Jött Kugler Sándorné — így meséli el Hujber — ezek építkeztek, és volt Abdán egy vagon cserepem. Kugler Sándorné odajött hozzám és mondta, Kálmán bácsi, 280–300 darab cseréppel kevesebb van, mint amennyi kell, nem adna-e kölcsön — kérdezte. De — mondom —, ott van Abdán Szücsnél leraktározva. Amikor ezt megbeszéltük, azt mondta: — Kálmán bácsi, kísérjen el,

nem merek menni, mert ott egy kocsin véres emberek vannak, csupa véresek.”

Kuglerné Hujberék háza felé haladva, majd onnan visszafelé menet, ott látta a töltésen a két kocsit, a kocsisokat pedig lent, a gát jobb oldalánál, a Rábca mentén, kifogott lovukat legeltették. A gát bal oldalán pedig — egy őrt álló magyar katona felügyelete alatt — azok a munkaszolgálatosok, akik valahogy még bírták magukat, s ásták maguk és társaik számára a sírt. Kuglerné szavaival: „... amikor mentem a töltés tetején, láttam, hogy két kocsi áll, még féltem menni, nem cigányok-e, de közel volt a gátórházhoz, mertem menni, majd kiabálok . . . az egyik kocsi le volt pakrócozva, a másikon meg voltak, akiknek a fejéből a vér folyt és feküdtek a töltésoldalon, . . . amikor aztán odaértem a Hujberhez, akkor mondom, hogy Kálmán bácsi, mi történik maguknál . . . és akkor azt mondja Kálmán, visszakísérem, majd akkor beszélgetünk, amint megállunk beszélgetni a kocsinál, először felszól a katonatiszt (!), a magyar katona, hogy hagyjuk el a kocsit, akkor nem hagyjuk el, akkor újra ránk szólt, hogy azonnal hagyjuk el, mert lő és erre elhagytuk a kocsit, és jöttem hazafelé és itthon mondom, hogy mi történt, hogy a zsidókat temetik el. Közben a kocsik előtt nem álltak a lovak, hanem túl voltak a töltés mellett lent, parasztbácsik legeltették.” A munkaszolgálatosok állapotáról így „... ahogyan azok kinéztek, rongyosan, fatalpú bakancs meg minden volt a lábukon”. Beszél arról is, hogy a faluban mindenkinek elmondta, mit látott, ekként: „az egyik kocsi le volt pakrócolva, a másikon pedig 9—11 lehetett, amennyi volt, de ültek a csáklában, lógott ki a lábuk, kint a töltésoldalon is feküdtek, a töltés tetején is 2—3 gyütt-ment, de olyanok voltak, mint az árnyék.” Végül: „... az volt a legborzasztóbb látvány, amikor a véres fejeket meg mindent megláttam. Az borzasztó látvány volt.”

Hasonlóan szól Hujber Kálmán: „Volt amelyik csupa vér volt . . . volt olyan, amelyiknek a lába olyan volt mint a lőcs.” — „Jóformán élet nem volt bennük. Olyanok voltak

mint a légy.” — „... úgy agyon voltak verve, egészen véresek voltak az emberek a kocsin, úgyhogy a kocsi fenekén és oldalán vér volt.” — „Fekve bele voltak dobálva, úgy hogy amikor odaértek a színhelyre, a többiek, akik bírták még magukat, úgy szedték ki a kocsiból a többiket, nem tudtak kijönni. Csupa vérek voltak, nem tudtak kijönni.”

Véresre vert emberek az egyik kocsin pokróccal letakarva; talán nem is voltak öntudatnál?! — A másik kocsin ugyan csak véres fejjel, de még önmaguknál. Azonban, akik a töltés oldalán heverték, vagy „gyüttek-mentek”, és akik lent ásták a gödröt, testileg-lelkileg meggyötört árnyak maguk is. — A pokol leginçlyebb bugyra! — Nézni, szembenézni már nem is a végső órákkal, hanem a negyedórákká, percekké zsugorodó idővel; a szemük előtt mélyülő sírgödörrel, amelynek készülése — mint a homokóra — méri a megmaradt percek múlását; az utolsókat, hogy utánuk már csak a tarkónlövések egymást követő sorozata maradjon hátra!

A sírgödör gyorsan készült. A keretnek, Radnóti Miklós és társai gyilkosainak sietős volt a dolguk. — Nyilván még sötétedés előtt el akarták érni szekéren, a nyugat felé menetelő, Ötvenyenyen túl éjszakázó munkaszolgálatosokat, illetőleg a kísérő keret parancsnokát, hogy jelentést tehessenek:

„VÉGREHAJTOTTUK!”

Gyorsan elkészülhetett a „négyzetes sír”, — hiszen Hujber Kálmán emlékezete szerint — „méternél mélyebb nem volt”. — Erről tanúskodnak a másfél évvel későbbi exhumálásnál jelenvoltak is. — A két szekérnek a bécsi országúttól a gátra történt bekanyarodásától nem telt el két óra sem és minden „beveztetett”. Horváth Lajosné délután 4 és ½ között érkezett haza a Rábca-gáttal szembeni vendéglőbe, és ekkor már mint *megtörtént*ről hallott édesanyjától, valamint az SS légelhárító üteg két szakácsától.

★

Kuglerné eddig idézett megfigyelésein kívül több kérdésre is válaszolt, mindig csak olyan mozzanatokról szólva, amiket saját szemével látott. Egyik kérdésem ez volt: — Hány katona kísérhette a két szekeret? — Válasza: — Hát azt nem tudom, mert azt nem láttam . . . — Viszont elmondja azt, amit látott: — Ott (tudniillik a gyilkosság színhelyén) három magyar volt, egy tiszt (!) volt és két közlegény lehetett. — További kérdésem: — És biztos, hogy ezek kivétel nélkül magyar katonák voltak? — Válasza: — Magyar katona volt mind a három. — Újabb kérdésem: — Mert itt beszéltek olyasmit is, hogy SS-ek is voltak. — Válasz: — Nem voltak ott SS-ek, ott magyar katonák voltak.

Mivel Kuglerné visszaemlékezése valóságshűségről tanúskodik, s csak elvétve tűnnek fel szavaiban utólagos vagy képzelet teremtette elemek, amit ez esetben állított, azt is hitelesnek kell tekintenünk. Úgy lehetett, hogy az ő rövid jelenléte idején még nem voltak ott az SS-ek, később érkezhettek a „tett” színhelyére. Mert a gyilkosság idején — amikor Kuglerné már visszatért a faluba — „jelen” voltak; erről a történetek további menetének is tanúi, Hujber Kálmán és Somogyi Rudolf hitelt érdemlően szólnak.

Somogyi Rudolf szavai: „. . . magyar katonák voltak és két német.” — „Két német volt, szakács . . . azok is kimentek kíváncsiságból.” — Hujber visszaemlékezéséből kiderül az is, hogy a két SS szakács még ha „kíváncsiságból” ment is ki, jelenlétük messze túlnőtt a kíváncsiság határain — kezdeményezők ugyan nem voltak, de ők tették a végső pontot a magyar katonák gyilkosságára. Hujber így emlékezik: „Magyar katonák voltak, tisztán magyar katonák, volt két német is köztük . . . ezek ott a kisvendéglőben tanyáztak.” Hujber Kálmán még a gyilkosságkor leadott lövések számára is emlékezni vél: „62 lövés volt, ebből hét pisztolylövés, a pisztolylövéseket a németek adták le, a magyar katonáknál katonafegyverek voltak, pisztoly csak a németeknél volt, ezért amikor felszedték a holttesteket (az exhumálásra utal, amikor ugyancsak jelen volt), akkor volt csípőlövés, hátlövés.” —

„A pisztolylövészeket a németek adták, mert amikor a gödrökben fetrengtek, ott kapták meg ezt a hátgerinc meg csípőlövést. Amikor felszedték őket ott voltam.”

Az idézetek azt bizonyítják, hogy Radnóti Miklós és huszonegy társának Horthytól örökölt Szálasi katonák voltak a gyilkosai. Ők adták le „katonapuskával” a tarkólövészek sorát (az agnoszkálás nemcsak Radnótinál, hanem a többiek esetében is *tarkólövés*szel jelzi a halál okát), és amikor egymást követve a sírgödörbe belezuhantak, a két szakácsból is kitért az SS és a sírban levő még élő, félhalott és halott emberekbe pisztolyukkal belelőttek. Kugler Sándorné arra a kérdésre — hogyha már nem is volt jelen, hallott-e a két SS-szakácsnak a gyilkosságban vitt szerepéről — jóhiszemű naívsággal ezt felelte: „Erről nem tudok, mert abba, ha valaki a sírban van, akármilyen buta, azt nem csinálja, hogy belelőjön az eltemetett sírba.” Újra csak más probléma, hogy a két SS szemforgató módon, sajnálkozva „brutalitást” emlegetve, wienerneustadti osztrák voltak alapján magukat szinte antifasisztáknak színelve beszélt utóbb a gyilkosságról. Horváth Lajosné — máig hitelt adva maga is nekik — így számol be erről: — 4 és 1/2 között érkezett haza — erről már szó volt — munkahelyéről, a községházáról. Először édesanyjától hallotta a következőt: Anyja egyik abdai ismerősükkel, Furmann Jánossal haladt kifelé a töltésen. Alig mentek néhány száz lépést, szembe jött velük a két német szakács, s azt mondták, forduljanak vissza, őket is visszafordulásra szólították fel magyar katonák, akik „beljebb” a töltés mentén „brutális körülmények között” meggyilkoltak magyar munkaszolgálatosokat, és ott temették el őket. Horváthnének hasonlóan felháborodott hangon beszélték el a történeteket. Egyik kitételüket így reprodukálja Horváth Lajosné: „Istenem! mire képes az ember!” Másik kitételük — nyilván elterjedt az egész faluban —, Somogyi Rudolf is idézte: „. . . azt mondták, hogy még messze van a front, és az embereket itt meg Abdán gyilkolják . . .”

A költő, valamint huszonegy társa halálának részleteiről Hujber Kálmán és Somogyi Rudolf visszaemlékezése őrizte meg a legtöbb adatot.

A töltésen és a „tett” színhelyének közvetlen közelében tartósan egyikük sem maradhatott. Hujber beszéli: „Kugler Sándornét elkísértem egy darabig és visszajöttem, megint odaálltam és ott ásták a gödröt. Valamit látni akartam, de mondták, hogy nem lehet, menjek el...” — „Ott voltam kétszer azon a helyen, amikor Kugler Sándorné elment... végignéztem, amíg lehetett, utána elmentem haza, a feleségem ott volt a padlásfeljárón, onnan nem lehetett látni... Nyugodni nem tudtam... lementem, ott a ház mellett van az a fás rész, elmentem, a zsilipcsatornán keresztül mentem, odamentem és ott voltam a csalámban... ott láttam, hogyan csinálták az egészet.” Somogyi Rudolfot és gyerekpajtásait is elzavarta az őrség, de ennek ellenére, néhány mozzanatot közvetlenül megőrzött ő is.

„... megásatták a sírjukat magukkal az illetőkkel.” (Somogyi Rudolf) — „Ott voltak valami hatan vagy heten lent, akik ásták közülük ezt a sírt.” (Hujber Kálmán) Amíg hatan-heten a sírt ásták, a többiek — tizenötven-tizenhatan — fent voltak a töltésen. Ezeknek is nagyobb része — félhalottként — pokróccal letakarva feküdt az egyik parasztszekéren. Hujber szavaival: „... a kocsin azok félig hullák voltak...” — „Fekve bele voltak dobálva...” Múltak a kevés félórák, a negyed-órák, a percek. A pontos sorrend a visszaemlékezők szavaiból nem derül ki. Nyilván, amikor a *méternél nem mélyebb gödör* elkészült, azoknak a munkaszolgálatosoknak, akik „még bírták magukat”, a keret megparancsolta, hogy a kocsiról rakják le az élőhalottakat. „... akkor kezdték dobálni, lerakni őket. Volt amelyik csupa vér volt, ahogy a kocsiról lerakták és forgatták őket, volt olyan, amelyiknek a lába olyan volt, mint a lócs.” (Hujber)

A keret elrendelte, hogy az emberek egymás után vonuljanak le a töltésről. „Onnan, ahol most van a lépcső (Szemközt az emlékművel. Szerző), onnan mentek le.” (Somogyi) És,

akiknek már jártányi erejük sem volt, „amelyik nem tudott menni, akkor a másik kettő karonfogta és úgy vitte oda.” (Hujber) Oda, a gödörhöz, ahol „egymás után” — „egyenként” végeztek velük. Egyenként állították őket a sírgödör szélére, s aki „nem bírta magát már, olyan volt, hogy másoknak kellett fogni és úgy lötték agyon.” — „. . . nem volt méterre a puskacső a fejuktől, azután behullottak ott a gödörbe, volt amelyik összehajlott, úgyhogy így lett eltemetve.” Különböző helyzetekben, egymásra hullva zsúfolódtak a gödörben, „nem igazították el őket, volt akinek a lába közé került a feje és úgy is maradt. Amikor felszedték őket, egyszerre volt 8—10 koponya, de test még nem volt, aki ülve esett bele, fekve esett bele, az úgy is maradt.” (Az utóbbi idézetek Hujber Kálmántól valók.)

A borzalmas némajáték írtózatossá csendjét csak a katonafegyvereknek a meggyötört munkaszolgálatosok tarkójába csapódó ropogása, majd közbe-közbe az SS pisztolyoknak a sírba célzott tompa zaja törte meg. Végül — Somogyi Rudolf szerint — már csak két áldozat volt életben. — Hujber Kálmán egyre emlékszik. — Ezeknek, vagy ennek volt a feladata, hogy betemessék, betemesse társai sírját. A négyszögletes sír — Hujber emlékezete alapján — úgy volt megásva, hogy egy kis elágazás nyílt belőle, az utolsó, illetőleg az utolsó ember számára. Amikor a nagy sír be volt temetve, Somogyi Rudolf szavaival „az egyik ember elszaladt és azt nem lötték agyon, hanem elfogták és puskatussal verték agyon. Hogy az ütések alatt halt-e meg vagy golyó által, nem tudom, nem is merném állítani, de hogy nagyon-nagyon durván és fantasztikus módon végezték ki, szadista módon, az biztos . . .” — Hujber szavai: „. . . a sírből volt egy elágazás, amibe egy személy lett eltemetve, ezt puskatussal verték agyon. Láttam.” — „Az nem akart odamenni, mert ezzel temették el az egészet.” — „Puskatussal ütötték agyon, csavargónak meg mindennek elmondták, azt temették el, ezt az egyetlen egyet a magyar katonák.”

Az egy méternél nem mélyebb sírban, az egymás hegyénhátán zsúfolódó holttestek felett alig maradt hely az elfölde-

lésre. Hujber Kálmán beszéli ugyancsak: „... olyan kevés föld volt rajtuk, hogy amikor eltemették őket, odamentem és utána odament a feleségem és az egész család és ahogy a hullák bent voltak, hullámozott a föld.” — „... olyan volt, hogyha rálépett az ember a sírra, hullámozott, nem volt fölöttük 30 centi sem.” Horváth Lajosné, aki — a gyilkosság datálása kapcsán szó volt róla — kiment a sírhoz, hasonlóan szól, mint Hujber Kálmán. — Az országút menti vendéglő két farkaskutyáját is magával vitte, s mint beszéli, oly kevés föld volt a holttesteken, hogy a kutyák kaparni kezdték a sírt. —

★

A gyilkosok gyorsan eltűntek a „tett” színhelyéről. Elsőnek a két SS szakács. Mintha misem történt volna, visszasétáltak a töltésen. A velük szembejövő Horváthné Blázsovcics Ida édesanyjának és Furmann Jánosnak, mint már tudjuk — megjátszották az ártatlant, a felháborodottat. — És a magyarok? — Azt sem tudjuk pontosan hányan voltak. Az eddigiek során — a szemtanúk szavait követve — csupán háromról szóltunk. Egy „tiszt”-ről — aki minden bizonnyal nem volt tiszt, hanem tiszthelyettes, az akkori elnevezés szerint, altiszt — és két közlegényről. Bizonyos azonban, hogy többen voltak. Alátámasztja e feltételezést Hujber visszaemlékezésének egyik mondata: „... felállították az őrséget ottan a színhelytől körülbelül száz méterre, *lejjebb katonaság állt*, fegyveres katonaság.” Ha a létszámukat nem is, azt tudjuk róluk, hogy huszonkét áldozatuknak a töltésen és a sír körzetében maradt holmijait felpakolták a szekerekre, s csak a hasznavehetetlen tárgyakat, talpnélküli bakancsokat, ócska csajkákat, s más effélet hagytak a színhelyen. Azután *korrekt gyilkosokként* az ásót és lapátot visszaadták Hujberéknek, a *Három szoknya* vendéglőből kért szerszámokat pedig Devecseri Jenőnek. Devecseri Jenő beszéli, hogy a katonának — aki az ásót és a lapátot visszavitte — hóna alatt lekvárosüveg volt. — Nyilván ez is valamelyik meggyilkolt munkaszolgálatos tulajdonát képezte?! —

A katona kanalat kért, s a lekvárt jó étvággal megette. Azután ő is továbbállt a várakozó szekerek egyikén, a többi gyilkossal együtt, a bécsi országúton, Öttevény irányába.

★

Az abdaiak körében „még mindig sokan szégyenkezve gondolnak arra, hogy Radnótit éppen Abdán lőtték agyon . . .” Polgár Tibor fogalmazott így, évekkel ezelőtt, amikor a gyilkosság körülményeivel kapcsolatos kutatásaimnak még a kezdeteinél tartottam. Később magam is gyakran találkoztam a falu közösségének e szép megnyilatkozásával. Abda népe különböző formák között hozza ezt kifejezésre. Kifejeződik például abban, hogy maguk is gondolkodnak, elnélkednek: — Kik lehettek, hová valók voltak a tettesek? — Hujber Kálmán a gyilkos katonák nyelvjárására emlékezve magyarázza, hogy nemcsak nem voltak abdaiak, hanem a környékről sem származhattak: „. . . az ember hallja a beszéden, hogy nem idevalók voltak, egész más vidékről valók.” — „Nem e környékiek voltak.”

A gyilkosság ténye természetesen téma volt a faluban annak megtörténte után, 1944 novemberében is. A korábbinál is megrázóbb módon merült fel azonban 1946 augusztusától. Ez év nyarán emelték ki a tetemeket, majd az Abdáról elszállított, és a győri temetőben másodszor is eltemetett huszonkét holttestet ismét exhumáltak, és ekkor állapították meg a költő személyazonosságát. Radnóti Miklós maradványainak augusztus első hetében bekövetkezett agnoszkálása után, a sajtó országszerte foglalkozott a gatzettel. — Mindeddig elvontan huszonkét ismeretlen ember meggyilkolásáról volt szó, s most kiderült, hogy a huszonkettő között az egyik kiváló költő volt. — Izgalmas társadalomlélektani elemzésekre nyílhatnék mód a kérdés kapcsán. Mi azonban csak néhány mozzanatról fogunk szólni. A falu „szégyenkezése” igazában most veszi kezdetét.

Amikor elrendelték a Rábca-gát melletti tömegsír feltárását, a hivatalos szervek a helyi nyilasokat rendelték ki a tűző nap-

sütésben, az oszlásnak indult, bűzt árasztó hullák felszedésére. — *Kik voltak a gyilkosok?* — kérdésre most — azoknak a gondolatvilágában, akik az 1944. november 9-én történetket nem ismerték közelebbről — tüstént megszületett a leegyszerűsített válasz: Bizonyára az abdai nyilasok; ezért kellett a bűntetés kezdeteként nekik elvégezni az exhumálást! — A helyi nyilasoknak — az eddigiekből is kitűnt — nem volt közük a gyilkossághoz. 1944. november 9-én a faluban — ami másfél kilométerre van a Rábca-gáttól — senki sem tudott a „tett” előkészületeiről. A gyilkosság megtörténtéről is azután szerettek tudomást, amikor a szemtanúk — elsősorban Kugler Sándorné — elbeszéltek.

A hirtelenében kialakított váddal szemben a falu becsületének önvédelmi ösztöne azonnal létrehoz egy másik koncepciót. Ez a magyarázat már nemcsak Abda becsületét védi, hanem a gaztett egészét bizonyos „SS-alakulat”-ra hárította. Ez a koncepció — mint a korábbiakból ugyancsak tudjuk — nem esik egybe az igazsággal, de annyira tetszetős és megnyugtató volt, hogy még hivatalos iratban is helyet kapott. Őt és fél héttel Radnóti Miklós agnoszkálása után, 1946. szeptember 18-án, az abdai anyakönyvvezető feljegyzésben kérte a járási főjegyzőt, hogy rendelje el a költő halálának a halotti anyakönyvbe való bejegyzését, „mert nincs anyakönyvezve dr. Radnóti Miklós, akit 1944 novemberében a község határában az SS-alakulat agyonlőtt”. (Vö. Abda, Községi Tanács irattára. Az idézett feljegyzés felkutattatását Szilbereky Jenő igazságügyminiszterhelyettesnek köszönöm.) E kialakított koncepciót azonban ma már nem emlegetik Abdán, feledésbe merült, csupán az idézett hivatalos feljegyzés őrzi emlékét.

Csaknem negyedszázaddal az abdai gaztett után, az imént elmondottak már csak történelmi szemszögből érdekesek. A szenvedélyek, az indulatok és a félelmek teremtette magyarázatokat félre kell tennünk. — A valóság más! — Mégpedig az, amit a szemtanúk visszaemlékezéseiből, az adatok szembeállításával és megrostálásával felsorakoztattunk:

Radnóti Miklós és huszonegy társának gyilkosai magyar katonák voltak, két osztrák SS-sel együtt.

„... egy valaki írt, kifelé fordulva az országútnak...”

A gyilkossággal kapcsolatos koncepciók feledésbe merültek, eltűntek az emlékezet mélyén. Azonban Radnóti Miklós alakja az évek múltával mind jobban előtérbe került Abdán, megformálták maguk számára a költő vonásait, alakját és képzeletük szinte mesés magaslatra emelt mozzanatok alakít ki vele kapcsolatban.

Az abdai Radnóti-legendát Somogyi Rudolftól hallottam először. Mondandóinak *hitelessége* érdekében forrásra is hivatkozott, Kugler Sándornéra, Ilonka néniére: „... ő mondta, én nem láttam, hogy egy ember ott könyökölt a töltésnek a patkáján... ott könyökölt és gondolkodott, figyelt, nem tudom, én nem láttam... és azt látta, tudniillik Ilonka néni, mert ő tulajdonképpen lement a töltés oldalára és visszajött, mert el akarták zavarni, nem akarták engedni oda a Hujberékhez, és azt mondta, hogy ő látta, hogy egy szőke fiatalember könyökölt a töltésoldalban.” A hallottak nyomán feltett kérdésemre Somogyi így folytatja: „Ő maga nem mondta azt, hogy Radnóti volt, csak látta, hogy egy ember könyökölt és ott volt az élők között, a többiek meg fetrengtek, mert elcsigázott emberek voltak.”

Kugler Sándorné — akit Somogyi Rudolf tartózkodással idézett — maga is óvatosan fogalmaz, sőt Somogyinál tömörebben. De tömör szavai mégis tovább lépnek az imént idézetteknel:

„... egy valaki írt, kifelé fordulva az országútnak...” — Ilonka néni mondatában ott bujkált a költő sorsának mélységes átélése, de hallatára — megvallom — énbennem feltűnik a tragédiát oldó, a feloldást elindító mosoly; hiszen ki ne érezné a históriás egyszerűségű fogalmazás háttérében az ismert olajnyomatot *Petőfi haláláról, a segesvári csatatéren?!* — A mosoly azonban csak bennem vibrál, az ihletett légkör-

ben nem törhet felszínre. A parasztasszonyt, szavai hallatára kérdésekkel halmozzuk el mindnyájan, akik magnófelvételnél jelen vagyunk:

Kérdés: „Hol volt az az ember, akire úgy tetszik emlékezni, hogy írt? A gát oldalán, a töltés oldalán?”

Válasz: „A töltés oldalán feküdt, kifelé az országútnak fordulva.”

Kérdés: „Hogyan nézett ki az az ember?”

Válasz: „Elég sovány volt, olyan harminc év körülnek nézett ki. Sovány volt.”

Kérdés: „Barna, vagy szőke?”

Válasz: „Hát én azt már nem tudom megmondani, ahogy azok kinéztek . . .”

Kérdés: „Nem emlékszik ennek a fiatalembernek az öltözetére? Mi volt rajta?”

Válasz: „Azt hiszem, rossz magyar katonaruha, ha jól emlékszem.”

Kérdés: „. . . tetszik-e emlékezni arra, amit ma úgy neveznek, hogy viharkabát? Egy viharkabátos emberre nem emlékszik véletlenül Ilonka néni?”

Válasz: „??”

Kérdés: „Azért kérdeztem, mert Radnótin ez volt.”

Válasz: „Nem emlékszem arra, hogy mi volt azon aki a töltésoldalban írt, de azt tudom, hogy írt, kifelé a töltésoldalra fordulva.”

Kérdés: „Körülbelül milyen távolságból látta ezt Ilonka néni?”

Válasz: „Még annyira sem, mint innen a fal. Fent feküdt a töltésen, talán egy lépésre a tetőtől lejjebb volt.”

Kérdés: „A töltés és az emlékmű között?”

Válasz: „Igen, azon a tájon, a kanyarban.”

Kérdés: „Ilonka néni közvetlen közelről látta azt az embert, aki írt. Mire írt és mivel írt?”

Válasz: „Egy noteszféle volt nála.”

Kérdés: „Egy notesz belsejére vagy a fedőlapjára írt?”

Válasz: „Én ezt nem tudom. Én azt már nem merem mondani, amit nem láttam.”

Kérdés: „... körülbelül milyen méretű volt, téglalap alakú a notesz vagy négyyszögletes? Nem tetszik rá emlékezni?”

Válasz: „Én erre már tényleg nem emlékszem, láttam, hogy ír...”

Kételkedő, s ugyanakkor Kuglerné szavainak nagyonias hatása alá került kérdéseinkre kapott válaszokban Ilonka néni csaknem minden esetben a valóságnak megfelelően szól, amikor a költő külsejét, életkorát jelzi, s említést tesz a „notesz”-ről. — Mindezekről persze tudhat és bizonyosan tudomása volt — magyarázom utóbb a jelenvoltaknak — közvetve vagy közvetlenül a Radnóti-irodalomból. De azután, kérdően vetem fel önmagamnak: — vajon nem valami mesébe illő telitalálat-e, ahogy Ilonka néni lát és láttat — még ha a Petőfi olajnyomat az ihletés forrása, akkor is —, hogy Radnóti szemben a mélyülő sírgödörrel, még mindig ír, alkot, az utolsó percekig?! —

Az elmondottak nyomán már nem lehet meglepő, hogy ugyanaz a Somogyi Rudolf, aki Kuglerné szavait tartózkodóan idézte, visszaemlékezésének más helyén maga is tovább fejleszti a koncepciót. Képzetele egy olyan Radnóti-vers körül gyűrtízik, amelyből citátumot olvashatnak az abdaiak a Rábca-gát menti emlékművön, a község Radnóti-kultúrházának falán: „... akkor írta, az utolsó pillanatokban azt a versét — meséli Somogyi —, hogy *Oly korban éltem én e földön*... az akkori rendszernek az volt a célja, hogy elhallgattassa az ilyen embereket, nehogy felrázzák a többieket... *Oly korban éltem én e földön*. Egy újságpapír szélére volt ez felírva, és így van betéve a könyvbe, most is valójában így van Radnóti Miklós költeményeiben, amit írt.”

„... az égre írd, ha minden összetört!” — mondotta a költő. És az abdai képzelet, ott a Rábca-gát oldalán elővéteti vele a „notesz”-t, illetőleg „újságpapír szélére” megíratja a fél esztendővel azelőtt már elkészült *Töredék* című versét; önmaguknak is, mintegy mementóul, a költő abdai testamentumaként!